

УДК 159.923]:37.017:17.022](045)

Олена Антонівна Прокопенко,
докторка філософських наук,
старша викладачка кафедри
психології управління,
ЦІПО ДЗВО «Університет
менеджменту освіти» НАПН України,
м. Київ, Україна
ORCID: 0000-0002-0304-5058
lenokvit@uem.edu.ua

ДУХОВНО-ЦІННІСНІ ОРІЄНТИРИ В ОСВІТНЬОМУ ПРОЦЕСІ: ШЛЯХ ДО ЗРІЛОЇ Я-КОНЦЕПЦІЇ

У статті розглянуто досліджується вплив духовно-ціннісних орієнтирів на формування зрілої Я-концепції у вчителів в освітньому процесі. Висвітлено актуальність проблеми та її зв'язок із загальними науковими та практичними завданнями. Робиться аналіз попередніх досліджень у цій області та визначаються нерозв'язані аспекти проблеми, якими присвячується ця стаття. Вибірка складалась з 420 осіб, які проходили курси підвищення кваліфікації в Центральному інституті післядипломної освіти ДЗВО «Університет менеджменту освіти» м. Київ. Було застосовано авторську методику «Цінність самотворення», яка спрямована на дослідження духовно-ціннісної складової Я-концепції вчителів, Опитувальника безумовного самоприйняття Дж. Чемберлена, Д. Хааги (2001), в адаптації О. Бондарчук, Н. Пінчук, О. Прокопенко через Google- форми.

Ключові слова: духовно-ціннісний розвиток, зріла Я-концепція, освітяни.

Olena Antonivna Prokopenko,
PhD in Psychology,
senior lecturer of the Department
of Psychology of Management,
Central Institute of Postgraduate Education
"University of Education Management"
of the National Academy of Sciences of Ukraine,
Kyiv, Ukraine
ORCID: 0000-0002-0304-5058
lenokvit@uem.edu.ua

SPIRITUAL-VALUE GUIDELINES IN THE EDUCATIONAL PROCESS: THE WAY TO A MATURE SELF-CONCEPT

The educational process in modern conditions requires not only a high level of professional knowledge and skills from teachers, but also the presence of a mature self-concept based on spiritual and value orientations. This issue becomes particularly relevant today as teachers are seen as agents of change who can influence the future of society.

The article under review is devoted to the study of the role of spiritual and value orientations in the formation of a mature self-concept among teachers. In the context of modern social and cultural changes, special attention is paid to developing a harmonious and spiritually mature personality. The analysis of previous studies in this area revealed unresolved aspects, which have become the subject of the current research. The problem of spiritual and value orientations of teachers as a pathway to a mature self-concept is thoroughly explored.

For the empirical study, a sample of 420 individuals was formed. These individuals were taking advanced training courses at the Central Institute of Postgraduate Education of the state higher education institution «University of Management of Education» of the National Academy of Sciences of Ukraine in Kyiv. The author's method «The Value of Self-creation» was utilized in the research, aimed at studying the spiritual and valuable component of the teachers' self-concept. Additionally, the unconditional self-acceptance questionnaire by J. Chamberlain and D. Haaga (2001), adapted by O. Bondarchuk, N. Pinchuk, and O. Prokopenko, was used. The survey was conducted using Google forms.

The study's results highlight the importance of spiritual and value orientations in developing a mature self - concept among teachers. The study also points to the need for further scientific exploration in this area to gain a more detailed understanding of the relationship between spiritual values and the professional activities of teachers.

Keywords: *spiritual and value development, mature self - concept, educators.*

У сучасному світі де конфлікти та війни стають частими, питання впливу воєнних дій на особистісний розвиток стає надзвичайно актуальним. І саме, діяльність освітянина займає особливу роль, оскільки вони мають виступати представниками змін, що змінюють майбутнє суспільство (Смагін, 2019; Шевцова, 2015; Яремчук, 2009 та ін.), а до їх підходів професійного розвитку мають бути викликом до їх суттєвих трансформацій (Максименко, 1994; Еванс, 2008 та ін.). У цьому контексті особливе увага відповідно до Закону про повну середню освіту (2020) адресується вчителям закладів загальної середньої освіти положення про дитиноцентризм та педагогіка партнерства у відносинах з учнями й їхніми батьками, постійного підвищення педагогічної майстерності тощо.

Предметом вивчення духовності та духовних цінностей можна бачити у працях (Андрущенко, 1996; Анісімов, 2001; Бахтін 1998; Зінченко 2002; Ільїн 2005, Кремень, 2005; Кримський, 2003; та ін.), психологів (Боришевський, 2010; Максименко, 2006; Бех, 2008; Франкл, 1938,1986; Фромм, 1976;) та ін. Багато досліджень, присвячених роботі саме освітянину та як впливають на явні Я-концепції життєвих програм та цінності особистості (Титаренко, 2021; Cantor, Norem, Niedenthal, Langston, & Brewer, 1987 та ін.). Особливо важливо розуміти, як духовно-ціннісний розвиток покращує формування зрілої Я-концепції особистості, яка працює у сфері освіти.

Попередні дослідження були зосереджені на психологічних наслідках військових конфліктів, але мало уваги приділялося вивченню впливу цих подій на професійне групу освітян. У нашому дослідженні встановлено, що духовно-ціннісний компонент зрілості Я-концепції є, на нашу думку, тією психологічною основою, яка забезпечує збереження цілеспрямованості, підвищення конструктивного розвитку особистості, збереження її психічної та психологічне здоров'я в умовах нестабільності та невизначеності [8].

Аналіз останніх досліджень показує, що багато аспектів взаємозв'язку духовно-ціннісного розвитку та формування зрілої Я-концепції вчителя в сучасних умовах залишаються невирішеними. Ця стаття спрямована на заповнення цієї прогалини в дослідженні та встановлення більш глибокого розуміння впливу сьогодення на психологічну стійкість та професійний розвиток освітян.

Метою цієї статті є вивчення ролі духовно-ціннісних орієнтирів в освітньому процесі та їх впливу на формування зрілої Я-концепції вчителів. Дослідження спрямоване на визначення ключових цінностей, які сприяють професійному та особистісному розвитку педагогів.

Війна в Україні, економічні особливості порушують стабільність і моральні засади суспільства. Духовно-ціннісний розвиток сприяє формуванню моральних цінностей, які допомагають освітянам розуміти моральні дилеми, вибирати вірний шлях і діяти етично в складних ситуаціях. Духовно-ціннісний розвиток допомагає освітянам зберігати внутрішню міцність і самоствердження в умовах стресу та невизначеності. Він також стимулює до самореалізації, допомагаючи освітянам знаходити свої потенціальні можливості та розвивати їх.

Із нашого попереднього дослідження, що почалося, ще в умовах пандемії і продовжується в умовах війни, де предметом дослідження було Я-концепція вчителів закладів загальної середньої освіти як чинник розвитку їх професіоналізму, і було виокремлено, що професійна діяльність учителів закладів загальної середньої освіти має специфічні особливості, що, у свою чергу, визначають особливі вимоги до їх професіоналізму загалом і у кризових умовах сьогодення. Було виявлено про необхідність

формування зрілої Я-концепції та дало поштовхом досліджень щодо виокремлення духовно-ціннісного розвитку на формування зрілої Я-концепції. Зріла Я-концепція включає усвідомлення та інтеграцію різних аспектів особистості, що сприяють гармонійному функціонуванню індивіда в суспільстві та внутрішньому світі. Духовно-ціннісний розвиток відіграє ключову роль у цьому процесі [8].

Як зазначає Т. Титаренко, в умовах сучасної кризи завдяки зрілій Я-концепції перед людиною відкриваються великі можливості, коли, на відміну далекої від самоактуалізованості, вона може найбільше повернути, нелегке життя. Обставини є для нього плацдармом для формування нових «стратегій» життя» і сприймає кризові ситуації як випробування, які його навчають, дають необхідний досвід і загартовують [11; 12].

Варто розмежовувати твердження зріла Я-концепція та Я-концепція. Зріла Я-концепція є результатом розвитку Я-концепції протягом часу. І власне, поступово, через взаємодію з навколишнім середовищем, соціальними взаємодіями та особистим досвідом, людина формує більш зрілу Я, стабільну та реалістичну уяву про себе. Зріла Я-концепція дозволяє особистості краще розуміти себе та свої можливості, що є важливим аспектом психологічного розвитку.

Основи нашого дослідження показали, що духовно-ціннісний розвиток має значний вплив на формування зрілої Я-концепції освітян, особливо в умовах нестабільності. Зокрема, духовно-ціннісний компонент «Я» – концепція вчителя, яка визначає цінність «Я» та цінність «самотворення», забезпечує педагогам високу насиченість, особистісну усвідомленість і сенс професійної діяльності для освітянина. Власне, такий розвиток забезпечує духовність учителя як професіонала, на відміну від звичайного фахівця, який здатний на високому рівні володіти методами, засобами і прийомами своєї роботи, але при цьому не бути професіоналом у своїй справі [1]. Духовність-ціннісні орієнтири учителя визначаються ступенем усвідомлення людиною своєї духовної сутності, життєвого призначення та розумінням цінності себе як творця, що підтримує сенс життя на землі [8; 18].

Духовно-ціннісні орієнтири розуміється як складна система психічних утворень, метою яких є процес засвоєння (сприйняття, інтеріоризації, створення) духовних цінностей. Одночасно це є позитивне ставлення людини на духовні вчинки. В умовах цілеспрямованого формування духовно-ціннісні орієнтації можуть набувати вищої форми – трансформуватися в духовні потреби, тобто в систему мотивів людської діяльності, що спонукає людину до різних видів духовної діяльності (пізнавальної, естетичної, комунікативної) і позитивне ставлення до себе і безумовне самоприйняття [6].

Розвиток духовно-ціннісного аспекту підтримує зрілу зрілу Я-концепцію, яка має ґрунтується на адекватному самосприйнятті, внутрішній цілісності та гармонії з навколишнім світом. Учитель, який усвідомлює свої духовні цінності, може легше об'єднати різні аспекти своєї особистості в єдине ціле, що сприяє відчуттю цілісності та автентичності.

Дослідження, проведене за власною методологією автора «Цінність самотворення через Google-форми», мало на меті визначити цінності для досліджуваних Я як ознака прийняття особистістю власної цінності головна увага до переваг, якими вона володіє (Harter, 2006), завдяки яким вона може самореалізуватися попри всі виклики сьогодення, а також цінність самотворення як процесу створення себе, заснованого на утвердженні духовної основи як визначального чинника самого процесу творення самого себе.

В опитуванні респодентам пропонувалося оцінити за п'ятибальною шкалою, наскільки цінні їм вищезначені характеристики самотворення: 1. бал – не цінно, 2 бали – скоріше ні, ніж цінними; 3 бали важко сказати, і так, і ні; 4 бали – скоріше цінними ніж ні; 5 балів – дуже цінними [8].

Статистична оцінка достовірності методики «Цінність самостворення» показала можливість його використання в цілях дослідження, про що свідчать достатні значення коефіцієнта внутрішньої узгодженості α – Кронбаха (0,699) в цілому та окремих елементів методики, а також коефіцієнта кореляції при розщепленні навпіл (Guttman Split-half), який дорівнює 0,837.

Для оцінки змістовної обґрунтованості авторської методики було використано експертну оцінку. Як експерти виступили п'ятеро досвідчених учених та практиків психології. Вони зазначили, що впровадження методу не становило їм жодних труднощів, але на питання, чи можна за допомогою цього методу визначити цінність особистості та її самостійної творчості, вони відповіли позитивно.

На основі узагальнення результатів цих методик визначено рівні духовно-ціннісної складової Я-концепції досліджуваних:

- високий рівень, якщо за цими методиками вони показали високі рівні цінності Я й самостворення, для них були важливі цінності творчості, розвитку, впевненості в собі, самореалізації тощо.
- середній – якщо за методиками респонденти виявили загальну орієнтацію на духовні цінності поряд із переважно середніми показниками самооцінки та самовиховання;
- низький рівень, якщо ці методи виявили низький рівень самооцінки та самовиховання, недостатню орієнтацію на духовні цінності як детермінанти життєвого процесу.

На курсах підвищення кваліфікації в Центральному інституті післядипломної освіти ДЗВО «Університет менеджменту освіти» м. Київ проводилася вибірка, що складалась з 420 осіб. Відповідно нашої методики було нами виявлено недостатній рівень у достатньо значної частини вчителів, зокрема низький рівень ціннісного самостворення виявлено у 21,1% респондентів, середнього – у 61,1 %, високого – у 17,8 %. Як впливає з даних, наведених у табл. 1., лише у 28,5 % досліджуваних учителів виявлений високий рівень духовно-ціннісної складової Я-концепції.

Таблиця 1

Рівні духовно-ціннісної складової Я-концепції вчителів

Рівні духовно-ціннісної складової	Кількість досліджуваних у %
Низький	31,9
Середній	39,6
Високий	28,5

Тому, духовно-ціннісний розвиток включає в себе загальне позитивне ставлення до себе і безумовне самоприйняття. Це процес, що передбачає розвиток індивіда на рівні духовних цінностей, вір, переконань та принципів. Ключовими аспектами такого розвитку є самопізнання, саморефлексія, внутрішня гармонія та внутрішній спокій.

Водночас високий рівень тривожності зумовлений загальним позитивним ставленням до себе та безумовне самоприйняттям, яке досліджувалось за допомогою «Опитувальника безумовного самоприйняття» Дж. Чемберлена, Д. Хаага (2001), адаптованого О. Бондарчук, Н. Пінчук, О. Прокопенко (табл. 2) [8].

З даних табл. 2., можна зробити висновок, що далеко не всі опитані вчителі повністю і безумовно сприймають не тільки свої позитивні, а й негативні сторони, себе як особистості в цілому, незалежно від модальності самооцінки та оцінки інших людей, оскільки висока рівень безумовного самоприйняття характерний лише для 23,2 %, тоді як

середній рівень – 51,5 %, низький рівень освіти – 25,3 %. Це може негативно вплинути на їх здатність до саморозвитку та вдосконалення.

Таблиця 2

Розподіл досліджуваних вчителів закладів загальної середньої освіти за рівнями безумовного самоприйняття

Рівні безумовного самоприйняття	Кількість досліджуваних у %
Низький	25,3
Середній	51,5
Високий	23,2

Відповідно до методів, що використанні у дослідженні, лише 18,6 % респондентів показали високий рівень самооцінки та безумовного самосприйняття. Водночас, низький рівень цих показників виявлено у 21,2 % респондентів, які були учнями вчителів із низьким рівнем зазначених характеристик. Значна частка опитаних педагогів (60,2 %) характеризувалася середнім рівнем самооцінки та безумовним самоприйняттям. Це підтверджує висновок про те, що рівень розвитку цих ознак у науковому середовищі не є задовільним.

Отже, було констатовано, що у кожного четвертого з досліджуваних учителів високий рівень духовно-ціннісного розвитку. Це вчителі, що мають високі рівні цінності самотворення, творчості, розвитку, упевненості в собі та самореалізації. Вони активно працюють над власним розвитком і здійсненням свого потенціалу тощо.

Більше третини педагогів характеризуються середнім рівнем духовно-ціннісного розвитку та виявляють загальну орієнтацію на духовні цінності з переважно середніми показниками цінності Я й самотворення з домінуючою орієнтацією на духовне начало як визначальне фактор вибудовування себе, але цей аспект не є визначальним у їхньому житті.

Фактично цей компонент є низьким у третини педагогів, що характеризується насамперед низьким рівнем самотворення цінностей та недостатньою орієнтацією на духовні цінності як визначальні фактори життєвого процесу. Водночас, за результатами факторного аналізу, в досліджуваного педагогічного колективу сформувалася амбівалентна, суперечлива ціннісно-орієнтаційна структура, яка може негативно впливати на усвідомлення та прийняття власної цінності їх Я й цінності самотворення. У межах визначеної проблеми показники самоповаги та безумовного самосприйняття є лише у кожного п'ятого респондента, стільки ж, навіть трохи більше вчителів характеризуються низьким рівнем цього компонента, низьким, якщо вчителі показали низький рівень. з іншого боку, серед наведених показників майже дві третини вчителів характеризуються середнім рівнем цього компонента.

Проведене дослідження підтверджує, що духовно-ціннісні орієнтири відіграють ключову роль у формуванні зрілої Я-концепції вчителів. Інтеграція цих цінностей в освітній процес сприяє розвитку професійних та особистісних якостей педагогів, підвищує їх мотивацію та здатність до саморозвитку. Рекомендовано впроваджувати програми з розвитку духовно-ціннісних орієнтирів в системі педагогічної освіти та здійснювати підтримку вчителів у процесі їх професійного зростання. Це дозволить підвищити якість освіти, сприяти гармонійному розвитку учнів та зміцненню суспільства в цілому.

Подальші дослідження можуть розширити цей аналіз, звернувшись до більш різноманітних груп освітян та враховуючи різні контексти умов.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Балл Г. О. Духовність професіонала і педагогічне сприяння її становленню: орієнтири психологічного аналізу. Професійна освіта: педагогіка і психологія: Українсько-польський щорічник / за ред. Т. Левовицького, І. Зязюна, І. Вільш, Н. Ничкало. Ченстохова; Київ. 2000. С. 217–232.
2. Бондарчук О. І., Гавлітіна Т. М., Смольська Л. М., Вронська В. М. Комплекс психодіагностичних методик дослідження професіоналізму педагогічних працівників. Київ – Рівне. 23 с. URL: <http://umo.edu.ua/spiljna-z-roippo-laboratorija-psikhologhiji-profesionalizmu> 2017_(дата звернення 13.05.2024).
3. Бондарчук О. І., Прокопенко О. А. Індикатори розвитку Я-концепції особистості в умовах викликів сьогодення: основні психологічні підходи. *Київський журнал сучасної психології та психотерапії*, 2023. 2 (4), С. 5–15.
4. Боришевський М. Й. Українська психологічна термінологія. Словник-довідник, М. Л. А. Чапа (Ред.). Київ: ДП «Інформаційно-аналітичне агентство». 2010. 302 с.
5. Боришевський М. Й. Дорога до себе: від основ суб'єктності до вершин духовності. Київ: Академвидав. 2010. 416 с.
6. Духовність матеріали з Вікіпедії URL: <http://uk.wikipedia.org/wiki/Духовність> (дата звернення: 24.05.2024).
7. Лівандовська І., Комінарець О. Поняттійні основи власної значущості в контексті рефлексивної «Я-концепції». *Психологічний журнал*. Випуск 6. 2002. С. 46–54. DOI: <https://doi.org/10.31499/2617-2100.6.2021.229293>
8. Прокопенко О. А. Я-концепція як чинник розвитку професіоналізму вчителів закладів загальної середньої освіти: док-ра філос. н. з галузі знань 05 «Соціальні та поведінкові науки, за спеціальністю 053 «Психологія», Київ, 2024. 263 с.
9. Прокопенко О. А. Особливості духовно-ціннісної складової Я-концепції вчителів закладів загальної середньої освіти. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи*, 2023. 3 (62), Т. 2. С. 187–196.
10. Смагін І. І. Нормативний образ сучасного ідеального вчителя. *Народна освіта: електронне фахове вид.*, 2019. 1 (37). 2019. URL: https://www.narodnaosvita.kiev.ua/?page_id=5531 (дата звернення: 24.05.2024).
11. Титаренко Т. М. Випробовування кризою. Одисея подолання. 3-є вид., доповн. Київ: Каравела. 2021. 248 с.
12. Титаренко Т. М. Життєві шляхи особистості: способи моделювання процесуальності. *Наука і освіта*, 2014. № 9. С. 37–41.
13. Фурман О. Є. Я-концепція як предмет багатоаспектного теоретизування. *Психологія і суспільство*, 2018. № 1–2, С. 38–67. URL: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/Psis> (дата звернення: 13.04.2024).
14. Шевцова О. М. Психологічна характеристика рівнів розвитку професійної Я-концепції фахівця. Матеріали Міжнародного науково-практичного конгресу педагогів та психологів «Besmart!», 17-18 лютого 2015, м. Женева (Швейцарія). Випуск 2. С. 197–202.
15. Яремчук Н. О. Педагогічна творчість як складова професійно-педагогічної культури викладача вищої школи. *Вісник Львівського університету. Серія Педагогіка*, 2009. № 25 (1), С. 242–249.
16. Brown L. S., Satter S. L. The effect of spiritual practices on personality development: A Jungian perspective. *Journal of Analytical Psychology*, 2002. 47 (4), P. 557–568.
17. Emmons R. A. The psychology of ultimate concerns: Motivation and spirituality in personality. Guilford Press. 1999.
18. Erikson E. H., Erikson J. M. The Life Cycle Completed. W. W. Norton & Company. 1998.

19. Harter S. The self. In N. Eisenberg R. M. Lerner, W. Damon (Eds.), *Handbook of child psychology: Social, emotional, and personality development*. Hoboken, NJ: John Wiley & Sons 6th ed., 2006. 3. P. 505–570.
20. Wong P. T. Meaning-centered counseling: A cognitive-behavioral approach to logotherapy. *Journal of Counseling & Development*, 2000. 78 (3). P. 275–284.
21. Zinnbauer B. J., Pargament K. I., Scott A. B. The emerging meanings of religiousness and spirituality: Problems and prospects. *Journal of Personality*, 1999. 67 (6), P. 889–919.

REFERENCES

1. Ball, H. O. (2000). Dukhovnist profesionala i pedahohichne spriannia yii stanovlenniu: oriientyry psykholohichnoho analizu. Profesiina osvita: pedahohika i psykholohiia: Ukrainsko-polskyi shchorichnyk / za red. T. Levovytskoho, I. Ziaziuna, I. Vilsh, N. Nychkalo. Chenstokhova; Kyiv [in Ukrainian].
2. Bondarchuk, O. I., Havlitina, T. M., Smolska, L. M. & Vronska, V. M. (2017). Kompleks psykholohichnykh metodyk doslidzhennia profesionalizmu pedahohichnykh pratsivnykiv. Kyiv–Rivne. URL: <http://umo.edu.ua/spiljna-z-roippo-laboratorija-psykholohiji-profesionalizmu> [in Ukrainian].
3. Bondarchuk, O. I. & Prokopenko, O. A. (2023). Indykatory rozvytku Ya-kontseptsii osobystosti v umovakh vyklykiv sohodennia: osnovni psykholohichni pidkhody [Indicators of the development of the self-concept of an individual in the conditions of today's challenges: basic psychological approaches]. *Kyivskiy zhurnal suchasnoi psykholohii ta psykhoterapii*, 2 (4), 5–15 [in Ukrainian].
4. Boryshevskiy, M. Y. (2010). Ukrainska psykholohichna terminolohiia. Slovyk-dovidnyk, M. L. A. Chepa (Red.). Kyiv: DP «Informatsiino-analitychne ahentstvo» [in Ukrainian].
5. Boryshevskiy, M. Y. (2010). Doroha do sebe: vid osnov subiektnosti do vershyn dukhovnosti. Kyiv: Akademvydav [in Ukrainian].
6. Dukhovnist materialy z Vikipedii. URL: <http://uk.wikipedia.org/wiki/Dukhovnist> [in Ukrainian].
7. Livandovska, I. & Kominarets, O. (2002). Poniattiini osnovy vlasnoi znachushchosti v konteksti refleksyvnoi «Ja-kontseptsii» [Conceptual foundations of self-importance in the context of reflexive "self-concept"]. *Psykholohichnyi zhurnal, Vypusk 6*, 46–54. DOI: <https://doi.org/10.31499/2617-2100.6.2021.229293> [in Ukrainian].
8. Prokopenko, O. A. (2024). Ya-kontseptsiiia yak chynnyk rozvytku profesionalizmu vchyteliv zakladiv zahalnoi serednoi osvity. *Candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
9. Prokopenko, O. A. (2023). Osoblyvosti dukhovno-tsinnisnoi skladovoi Ya-kontseptsii vchyteliv zakladiv zahalnoi serednoi osvity [Features of the spiritual and value component of the self-concept of teachers of general secondary education institutions]. *Teoretychni i prykladni problemy psykholohii ta sotsialnoi roboty*, 3 (62), T. 2, 187–196 [in Ukrainian].
10. Smahin, I. I. (2019). Normatyvnyi obraz suchasnoho idealnoho vchytelia [Normative image of a modern ideal teacher]. *Narodna osvita: elektronne fakhove vyd.*, 1 (37). URL: https://www.narodnaosvita.kiev.ua/?page_id=5531 [in Ukrainian].
11. Tytarenko, T. M. (2021). Vyprovovuvannia kryzoiu. Odyseia podolannia. 3-ye vyd., dopovn. Kyiv: Karavela [in Ukrainian].
12. Tytarenko, T. M. (2014). Zhyttievi shliakhy osobystosti: sposoby modeliuvannia protsesualnosti [Life paths of an individual: ways of modeling procedurality]. *Nauka i osvita*, № 9, 37–41 [in Ukrainian].
13. Furman, O. Ye. (2018). Ya-kontseptsiiia yak predmet bahatoaspektneho teoretyzuvannia [Self-concept as a subject of multifaceted theorizing]. *Psykholohiia i suspilstvo*, № 1–2, 38–67. URL: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/Psis> [in Ukrainian].

14. Shevtsova, O. M. (2015). Psykholohichna kharakterystyka rivniv rozvytku profesiinoi Yakontseptsii fakhivtsia. Materialy Mizhnarodnoho naukovo-praktychnoho konhresu pedahohiv ta psykholohiv «Besmart!», 17-18 liutoho 2015, m. Zheneva (Shveitsariia). Vypusk 2, 197–202 [in Ukrainian].
15. Yaremchuk, N. O. (2009). Pedahohichna tvorchist yak skladova profesiino-pedahohichnoi kultury vykladacha vyshchoi shkoly [Pedagogical creativity as a component of the professional and pedagogical culture of a higher school teacher]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii Pedahohika, № 25 (1), 242–249* [in Ukrainian].
16. Brown, L. S. & Satter, S. L. (2002). The effect of spiritual practices on personality development: A Jungian perspective. *Journal of Analytical Psychology, 47 (4), 557–568*.
17. Emmons, R. A. (1999). *The psychology of ultimate concerns: Motivation and spirituality in personality*. Guilford Press.
18. Erikson, E. H. & Erikson, J. M. (1998). *The Life Cycle Completed*. W. W. Norton & Company.
19. Harter, S. The self. In N. Eisenberg, R. M. Lerner, & W. Damon (Eds.) (2006). *Handbook of child psychology: Social, emotional, and personality development*. Hoboken, NJ: John Wiley & Sons 6th ed., 3.
20. Wong, P. T. (2000). Meaning-centered counseling: A cognitive-behavioral approach to logotherapy. *Journal of Counseling & Development, 78 (3), 275–284*.
21. Zinnbauer, B. J., Pargament, K. I. & Scott, A. B. (1999). The emerging meanings of religiousness and spirituality: Problems and prospects. *Journal of Personality, 67 (6), 889–919*.

Подано до редакції: 28.05.2024.